

Verval en vernieuwing

Het Franse buitenlands en veiligheidsbeleid

Kees Homan

Inleiding

Frankrijks politieke en economische invloed in de Europese Unie is de laatste jaren geslonken, vooral sinds de EU werd uitgebreid in 2004. In politieke zin heeft de uitbreiding tot een versterking van het Atlantische kamp en in economische zin tot een versterking van het vrijhandelskamp geleid. Daarnaast heeft de Franse afwijzing van het Europees grondwettelijk verdrag de positie van Frankrijk in Europa verzwakt. President Chiracs wens Europa te gebruiken als verlengstuk van de Franse *grandeur* is aan erosie onderhevig. De vraag is ook hoe de Fransen ooit Europese samenwerking kunnen gebruiken om nationale doeleinden te verwezenlijken indien veel Franse burgers dit instrument afwijzen.¹

Toch vervult Frankrijk nog steeds een belangrijke rol in de internationale politiek. Het land is een van de vijf permanente leden van de Veiligheidsraad, behoort tot de club van landen die over nucleaire wapens beschikt en is lid van de G8. Frankrijk is de vierde exporteur in de wereld en – meer dan enig ander land – lid van meer dan 100 internationale organisaties. Frankrijk is ook een van de weinige landen die in staat is militaire macht in te zetten buiten zijn eigen geostrategische regio, waar het directe verantwoordelijkheid draagt voor ongeveer anderhalf miljoen personen in de overzeese gebiedsdelen. Daarnaast staat Frankrijk als voormalig imperiale mogendheid aan het hoofd van een grote francofone gemeenschap van 52 landen, waarvan het gebied zich uitstrekt van Vietnam tot Burkina Faso en Haïti

De basiselementen van het Franse staatsstelsel bestaan uit een sterke uitvoerende macht en een zwak parlement.² Het economisch stelsel kent een grote overheidssector met een belangrijke rol voor staatsplanning. Het uitgebreide sociaal welzijnssysteem verschaft de Franse burger genereuze gezondheidsvoorzieningen, pensioenen, werkloosheidsuitkeringen en gratis hoger onderwijs.

In dit artikel komt allereerst de rol van Frankrijk in Europa aan de orde. Vervolgens wordt ingegaan op de problematische verhouding van Frankrijk met de Verenigde Staten. Daarna wordt achtereenvolgens aandacht besteed aan het streven van Frankrijk naar een militaire rol voor Europa, het Franse defensiebeleid en de speciale rol die de nucleaire strijdkrachten hierin spelen. Aan het eind volgt een korte nabespreking.

Frankrijk en Europa

Frankrijk heeft gedurende lange tijd de Europese Unie gezien als een *force multiplier*; als een middel om invloed op het wereldtoneel uit te oefenen en deze te vergroten. Dit is wat de Britse premier Macmillan bedoelde toen hij zei dat de Gaulle vaak 'Europa' zei, maar 'Frankrijk' bedoelde. De Franse visie op Europa berust al decennia lang op drie beginselen: een intergouvernementalisme dat zo min mogelijke inbreuk op de Franse soevereiniteit maakt (in het bijzonder de bevoegdheden van de president), Frans leiderschap (of, tenminste, Frans-Duits leiderschap op Franse voorwaarden) en een 'Europees Europa' onafhankelijk van de dominantie van de Verenigde Staten.³ Recentelijk zijn deze drie basisbeginselen onder druk komen te staan.

Het intergouvernementele model, dat de Franse soevereiniteit beschermt, betekent dat Parijs tegenstander is van een sterk Europees Parlement en rechtstreekse verkiezing van Europese leiders. Deze opstelling heeft mede geleid tot een bureaucratisch Europa waarin de burger zich niet thuis voelt. Daarnaast is de Franse rol in Europa geslonken door de

uitbreiding van de Europese Unie. Landen als Polen en Spanje zijn minder snel geneigd de Frans-(Duitse) leiding te aanvaarden. Tenslotte vormde de vernedering van de Verenigde Staten in de Veiligheidsraad tijdens de crisis rondom Irak weliswaar een tactische overwinning, maar leverde Frankrijk strategisch geen winst op en leidde tot een crisis, zowel in de Europese Unie als in de transatlantische relaties.

Frans-Amerikaanse relaties

De problematische verhouding van Frankrijk met de Verenigde Staten – die in de aanloop naar de invasie in Irak in 2003 een van zijn hoogtepunten bereikte – gaat terug tot de jaren veertig van de vorige eeuw. Generaal de Gaulle voelde zich toen vernederd door de Amerikanen die het Vichy-regime erkenden en weigerden gedurende de oorlog de ‘vrije Fransen’ als de legitieme regering van Frankrijk te aanvaarden.

Na de oorlog verleenden de Verenigde Staten in het begin van de jaren vijftig belangrijke militaire hulp aan Frankrijk in Indochina. Maar toen in 1954 er een hevige strijd woedde bij Dien Bien Phu, weigerden de Verenigde Staten eigen troepen te riskeren of zelfs luchtmachtkrachten in te zetten om het laatste Franse garnizoen te redden. Twee jaar later bij de Suez-crisis keerde Eisenhower zich in het openbaar tegen de Franse en Britse interventie en maakte van de gelegenheid gebruik de olie en valutamarkten te manipuleren, hetgeen vele Fransen als een diep verraad beschouwden. ‘Suez’ vormde dan ook een keerpunt in de wijze waarop Frankrijk zijn relaties met de Verenigde Staten zou onderhouden. Terwijl de les van Suez voor de Britten was om nooit meer aan de verkeerde zijde van de Amerikanen te belanden, was de les voor de Fransen nooit meer afhankelijk van de Amerikanen te zijn.

De oorzaken van Frans-Amerikaanse frictie zijn over de afgelopen zestig jaar constant gebleven. Frankrijk is verbolgen over de Amerikaanse macht en wil niet de rol van passieve junior partner in een bondgenootschap spelen, dat gedomineerd wordt door de Verenigde Staten.⁴ Hoewel de onderwerpen waarover verschillen bestaan fundamenteel veranderd zijn – van koloniale conflicten en de Koude Oorlog tot schurkenstaten en humanitaire interventies – is waar het de Fransen uiteindelijk om gaat niet veranderd. Parijs wil niet dat Washington de voorwaarden van een wereldorde dicteert.

De toenemende Europese integratie, vooral op het gebied van buitenlands en defensiebeleid, heeft de Frans-Amerikaanse verhoudingen nog gecompliceerder gemaakt. Hoewel de Fransen en Amerikanen in de praktijk vaak op concrete onderwerpen samenwerken, blijven de Fransen een doctrinaire oppositie voeren tegen de Amerikaanse hegemonie.

Frankrijk en een Europese defensie

Franse plannen om Europa een militaire dimensie te geven gaan terug tot het begin van de jaren vijftig van de vorige eeuw. In die jaren vond in Frankrijk een fel debat plaats over het plan voor een Europese Defensie Gemeenschap (EDG).⁵ De Vierde Republiek maakte in die tijd een instabiele periode door. Daarnaast werd Frankrijk geconfronteerd met externe problemen, waaronder de dekolonisatie, de Duitse kwestie en het begin van de Koude Oorlog. De Franse premier René Pleven presenteerde onder deze omstandigheden het plan voor een EDG om controle te kunnen uitoefenen op een Duitse herbewapening en een dam op te werpen tegen de sovjetdreiging.

In het Franse politieke debat liepen de scheidslijnen – met uitzondering van de communistische partij – dwars door de politieke partijen heen. Hoewel het verdrag al door zes Europese landen was ondertekend, sneuvelde het uiteindelijk in de Nationale Assemblée op 30 augustus 1954. De Duitse herbewapening raakte vervolgens ingebed in de transatlantische alliantie en een Europese defensie bleef de volgende decennia een utopie.

Frankrijk trok zich onder president De Gaulle in 1967 uit de geïntegreerde militaire structuur van de NAVO terug, omdat De Gaulle geen vertrouwen had in de Amerikaanse nucleaire garantie voor Europa. Een eigen onafhankelijke kernmacht was volgens De Gaulle bovendien bij uitstek het middel voor Frankrijk om weer een belangrijke rol in de wereldpolitiek op te kunnen eisen.

President Mitterrand greep de gelegenheid van de Duitse hereniging in 1990 aan om een gemeenschappelijk Europees buitenlands en veiligheidsbeleid te bepleiten, welk streven in het Verdrag van Maastricht werd verzilverd. Zijn voorstel tot oprichting van een Eurokorps bestaande uit Franse en Duitse eenheden werd in 1993 aangenomen. Nadat ook Belgen en Spanjaarden zich bij het Eurokorps hadden aangesloten, defileerden eenheden van dit Korps onder bevel van de Duitse generaal Helmut Willman op de Champs Elysées op 14 juli 1994.

Frankrijk keerde onder president Chirac in de periode 1995-1997 bijna terug in de geïntegreerde militaire structuur van de NAVO.⁶ Een ruzie over de vraag of een Europeaan of een Amerikaan het bevel zou voeren over het zuidelijk commando van de NAVO belette dit uiteindelijk. Toch trad Frankrijk weer tot enkele militaire NAVO instituties toe. Tijdens de interventie in Kosovo in maart 1999 plaatste Frankrijk zelfs zijn eenheden onder Amerikaans bevel en leverde, op de Verenigde Staten na, de grootste bijdrage aan de luchtcampagne. Bij de interventie in Kosovo, die voornamelijk een Amerikaanse operatie was, kwamen overigens vele Europese militaire tekortkomingen naar voren.

Enkele maanden daarvoor had een trendbreuk in het Britse buitenlands beleid als katalysator gediend voor een intensivering van de Europese samenwerking op het gebied van defensie. Premier Blair die zich naar de zijlijn van de Europese Unie zag gedrongen, gaf met president Chirac in St Malo in december 1998 een verklaring uit, waarin gepleit werd voor een Europese capaciteit voor autonome actie, ondersteund door geloofwaardige militaire strijdkrachten. De Europese Raad in Keulen in juni 1999 nam dit streven over, hetgeen het begin betekende van het Europees Veiligheids- en Defensiebeleid (EVDB).

De Franse behoefte om de EU militair op de kaart te zetten, kwam heel duidelijk naar voren bij operatie Artemis in Congo in 1993. Naar aanleiding van hevige gevechten tussen rebellen in het plaatsje Bunia in Oost-Congo, besloot Frankrijk op verzoek van de VN te interveniëren. De Fransen waren al met de planning bezig, toen president Chirac het idee opvatte er een EU-operatie van te maken. Bij gebrek aan grote luchtransportcapaciteit sondeerden de Fransen bij de Verenigde Staten of zij deze beschikbaar wilden stellen. De Amerikanen wilden aan dit verzoek voldoen onder voorwaarde dat dit geschiedde onder het Berlijn-plus arrangement. Dit arrangement biedt de mogelijkheid voor de EU om gebruik te maken van NAVO-middelen. Aangezien de Fransen niet wilden dat de operatie toch een NAVO-dimensie zou krijgen, zagen ze hiervan af en huurden Antonov-vliegtuigen in Oekraïne. De Fransen leverden voor operatie Artemis het hoofdkwartier, de commandant en het overgrote deel van de troepen, waardoor in feite sprake was van een Franse operatie onder de vlag van de EU.

Inmiddels is de operatie EUFOR-Althena in Bosnië de belangrijkste militaire operatie van de EU. De EU nam de leiding van deze operatie van de NAVO over in december 2004, maar maakt wel gebruik van NAVO-middelen op basis van het Berlijn-plus arrangement. Vooralsnog blijven de mogelijkheden van de EU om zelfstandig een grote militaire operatie te leiden echter vrij beperkt. Ingevolge de in 2003 geformuleerde Headline Goal 2010 moeten in 2010 niet minder dan 64 geïdentificeerde tekortkomingen in militaire capaciteiten zijn weggewerkt. De laatste voortgangsreportage meldt dat zeven tekortkomingen zijn opgelost, bij vijf tekortkomingen de situatie verbeterd is, maar bij 52 tekortkomingen geen progressie is gemaakt.⁷

Het Franse defensiebeleid

De Franse strijdkrachten hebben altijd een belangrijke rol vervuld in het Franse streven naar *grandeur* en het in standhouden van de status van grote mogendheid. Franse politici tonen een voortdurende wil – een bijna instinctieve aandrang – om een actieve rol in de wereldpolitiek te vervullen. Er bestaat een grote bereidheid om te interveniëren, niet alleen met diplomatieke, maar ook met militaire middelen. De wereld is eraan gewend geraakt Franse strijdkrachten sinds de Franse Revolutie in 1789 overal ter wereld gestationeerd te zien. De mondiale ontplooiing van Franse strijdkrachten – met een zekere vanzelfsprekende bereidheid om indien noodzakelijk te interveniëren – is dan ook een van de belangrijkste beleidsinstrumenten die de Franse politieke leiders gebruiken in hun buitenlands beleid.

Tot aan het einde van de Koude Oorlog kregen de nucleaire strijdkrachten een hoge prioriteit ten koste van de conventionele strijdkrachten. Na het einde van de Oost-West-confrontatie, devalueerde echter de relevantie van de nucleaire afschrikking en ontbrak het Frankrijk aan militaire capaciteiten om zijn pretenties waar te maken om een geloofwaardige mondiale rol in de nieuwe veiligheidssituatie te spelen. Frankrijk beschikte aan het begin van de jaren negentig zelfs niet meer over voldoende militaire middelen om zelfstandig een conventioneel conflict met landen als Irak of Syrië aan te gaan.⁸ De Franse ervaringen in de Golfoorlog in 1991 veroorzaakten dan ook een grote schok bij het Franse defensie-establishment. Terwijl het Verenigd Koninkrijk met twee brigades op het Arabisch schiereiland opereerde, was Frankrijk slechts in staat één brigade in te zetten. Dit ondanks het feit dat de omvang van het Britse leger minder dan tweederde van het Franse leger bedroeg. Bovendien bleek het materieel van de Fransen tamelijk verouderd in vergelijking met het Amerikaanse en het Britse materieel.

Keerpunt in het beleid

Operatie Desert Storm vormde dan ook een keerpunt in het Franse defensiebeleid. In de eerste plaats werd de militaire bevelsstructuur gewijzigd om expeditionaire operaties te faciliteren. In de tweede plaats werd het aandeel van het defensiebudget dat naar de nucleaire strijdkrachten ging tot een vijfde teruggebracht. In de derde plaats kreeg de modernisering van de inlichtingendiensten een grote prioriteit.

De beperkingen die bij operatie Desert Storm naar voren waren gekomen, leidden ook tot een heropening van het debat over de dienstplicht. De Franse wet verbood namelijk de inzet van dienstplichtigen in het buitenland. Afschaffing van de dienstplicht was tot dat moment vrijwel onbespreekbaar, gezien de traditie van de 'burger in uniform', die teruggaat tot de *levée en masse* uit 1792. Niettemin kondigde president Chirac begin 1996 aan dat Frankrijk zou overgaan tot een vrijwilligerskrijgsmacht, aangezien het niet langer een dreiging over land onderkende en Franse troepen nu alleen buiten de grenzen van Frankrijk werden ingezet. Financiële redenen speelden ook een rol. Bijna 170.000 dienstplichtigen dienden in 1997 in de Franse krijgsmacht. Afschaffing van de dienstplicht zou een nieuwe krijgsmacht opleveren die ongeveer vijftien procent minder zou kosten. Evenals in Nederland is de dienstplicht in Frankrijk formeel niet opgeheven, maar is de opkomstplicht opgeschort. De laatste Franse dienstplichtige verliet op 27 juni 2001 de kazerne. Om de vrijwilligerskrijgsmacht te vullen, moeten er jaarlijks 30.000 personen instromen. Een van de middelen hiervoor is de invoering van een informatieve dag over de Franse defensie, die voor alle jonge mannen en vrouwen verplicht is.

De overgang naar een vrijwilligerskrijgsmacht is opnieuw gepaard gegaan met een grote reorganisatie, waaronder integratie van onderdelen van de krijgsmachtdelen en forse reducties in het personeel van zo'n dertig procent. Zo zijn er 51 regimenten van de landmacht ontbonden en tien vliegbases gesloten. Een van de meest zichtbare veranderingen is het grotere aandeel van vrouwelijke militairen in de krijgsmacht. Terwijl in

1995 het percentage vrouwelijke militairen nog 7,5% bedroeg, was dit in 2004 gestegen tot 13%, of wel 47.000.⁹

De huidige Franse krijgsmacht

De Franse krijgsmacht heeft vier taken: afschrikking, preventie, projectie en bescherming. Met een bevolking van bijna 61 miljoen personen, beschikt Frankrijk momenteel over een krijgsmacht van bijna 255.000 parate militairen (landmacht 133.500, marine 44.000, luchtmacht 63.600, centrale staf 5.200 en geneeskundige dienst 8.600), een paramilitaire gendarmerie van ruim 102.000 personen, ruim 44.000 burgers en ongeveer 22.000 reservisten.¹⁰ Het Vreemdelingenlegioen telt 7.700 militairen.

De landstrijdkrachten beschikken over 926 tanks, 1809 verkenningsvoertuigen, 4413 personeelsvoertuigen en 787 stuks artillerie. De zee-strijdkrachten tellen vier strategische en zes tactische onderzeeboten, 34 grote oppervlakteschepen (waaronder twee vliegkampschepen), 36 patrouille- en kustvaartuigen en zestig gevechtsvliegtuigen. De luchtstrijdkrachten beschikken over 295 gevechtsvliegtuigen, 174 transportvliegtuigen, veertien tankervliegtuigen en 117 helikopters.

Het defensiebudget, dat de laatste vier jaar steeds gestegen is, bedraagt voor dit jaar 37,6 miljard euro, een stijging van 3,4% ten opzichte van het voorafgaande jaar. Om te voorkomen dat een nieuwe regering het voornemen tot het bouwen van een nieuw vliegkampschip zal teruggedraaien, is op de begroting hiervoor een bedrag van 962 miljoen euro uitgetrokken.

Frankrijk kent vele militaire samenwerkingsverbanden met andere landen. De bijna zeventig bilaterale overeenkomsten die Frankrijk heeft gesloten, variëren van technische bijstand tot militaire bijstandsverplichtingen aan landen, vooral in Afrika. Zo zijn bijvoorbeeld Franse troepen in Ivoorkust, Djibouti en Senegal gestationeerd.

Op het gebied van de ruimte zijn Duitsland, Italië en het Verenigd Koninkrijk dominante spelers in Europa, maar is Frankrijk de onbetwiste leider. Het Franse *Centre National d'Études Spatiales* (CNES) is een civiel agentschap dat ook de militaire ruimteprogramma's beheert via samenwerking met het ministerie van Defensie. Het Franse ruimte budget was ongeveer 1,7 miljard euro in 2005 – inclusief zijn contributie aan het European Space Agency (ESA) – het grootste van enig land in Europa. Frankrijk beschikt op dit moment als enig Europees land over militaire grondwaarnemings satellieten.¹¹

De force de frappe

Frankrijk pleegt zijn status van grote mogendheid nog steeds voor een belangrijk deel te ontleen aan zijn kernmacht, de *force de frappe*. In het begin van de jaren zestig weigerde president De Gaulle het aanbod van president Kennedy van een Polaris nucleair raketsysteem, omdat hij geloofde dat de hieraan verbonden voorwaarden niet in het belang van Frankrijk waren. De Gaulle besloot tot de oprichting van een eigen onafhankelijke kernmacht, de *force de frappe*, die uiteindelijk in het begin van de jaren zeventig volledig operationeel werd. Voor De Gaulle was de diplomatieke betekenis van een onafhankelijke kernmacht belangrijker dan de strategische.

Hoewel de rol van nucleaire wapens is afgenomen, vormt de *force de frappe* nog steeds een hoeksteen van het Frans veiligheids- en defensiebeleid. President Chirac heeft in een recente gerucht makende toespraak op het hoofdkwartier van de Strategische Lucht- en Maritieme Strijdkrachten bij *Ile Longue* het nieuwe Franse nucleaire beleid uiteengezet.¹² Franse nucleaire wapens zijn volgens Chirac nu bedoeld om "leiders van staten die terroristische middelen tegen ons zouden gebruiken" af te schrikken, evenals hen "die op de

een of andere manier het gebruik van massavernietigingswapens zouden overwegen.” In zijn speech noemde de Franse president de nucleaire afschrikking de ultieme garantie voor de veiligheid van Frankrijk.

De Franse nucleaire doctrine verwijst ook naar de mogelijkheid van een ‘waarschuwingsschot’: “We behouden ons altijd het recht voor om onze toevlucht te nemen tot een laatste waarschuwing, om onze vastberadenheid om onze vitale belangen te waarborgen te demonstreren,” aldus Chirac. Dit concept van een waarschuwingsschot zou twee varianten kennen: De eerste variant is de detonatie van een relatief zwakke kernkop boven een onbewoond gebied.¹³ De tweede variant is de detonatie van een nucleaire kernkop op grote hoogte om een korte, maar sterke elektromagnetische puls te produceren met als doel elektronische systemen te vernietigen.

De belangrijkste component van de Franse nucleaire afschrikking is de *Force Océanique Stratégique*, die vier strategische onderzeeboten omvat. Deze onderzeeboten zijn ieder uitgerust met zestien raketten die elk van maximaal zes kernkoppen zijn voorzien. Daarnaast zijn zestig Mirage 2000Ns gevechtsvliegtuigen en ongeveer 24 Super Étendard vliegtuigen aan boord van het vliegkampschip *Charles de Gaulle* in staat nucleaire wapens in te zetten.

Frankrijk besteedde in 2005 ongeveer drie miljard euro, of 7% van zijn defensiebudget aan nucleaire strijdkrachten.¹⁴ Veertig jaar geleden ging nog 50% van de defensie-investeringen naar de nucleaire strijdkrachten. Dit percentage zal gereduceerd zijn tot 18 in 2008.

Tot slot

Europa en de wereld zijn in de laatste twintig jaar sterk veranderd. Frankrijk moet in een steeds complexer internationaal systeem opereren, waarvan een groeiend aantal actoren deel uitmaken. Frankrijk twijfelt er steeds meer aan of het geografisch en politiek nog wel in het hart van Europa ligt en een Frans Europa mogelijk is.¹⁵ De Franse neerbuigende houding tegenover de kleine lidstaten en de arrogante houding tegenover nieuwe lidstaten tijdens de invasie in Irak hebben contraproductief gewerkt. De harde Franse kritiek op de Amerikaanse hegemonie gaat op paradoxale wijze samen met de (vergeefse) aanspraak op hegemonie in Europa, die Frankrijk alleen door middel van een Frans-Duitse tandem of in verschillende allianties probeert door te zetten.

Frankrijk in de nadagen van president Chirac vertoont bovendien een ambivalent beeld. Het land kampt met een kwakkelende economie, problemen bij Airbus, relletjes in moslimbuurten en hevige protesten tegen hervormingen die betere vooruitzichten op werk voor minderheden zouden bieden. Toch bleek Frankrijk zich bij de recente crisis rondom Libanon weer met allure op het wereldtoneel te manifesteren. Uiteindelijk kwam immers door nauwe samenwerking tussen de Verenigde Staten en Frankrijk de resolutie van de Veiligheidsraad tot stand die een einde maakte aan de gevechten. Kortom, Frankrijk is “un monstre. Petite par la taille, énorme par l’esprit.”¹⁶

Generaal-majoor der mariniers b.d. Kees Homan is verbonden aan het Instituut Clingendael.

Noten

1. Arend Jan Boekestijn, ‘Onbehagen en verwarring: de slinkende rol van Frankrijk in de Europese Unie’, in: *Internationale Spectator*, jaargang 59 nr. 9, september 2005 – p. 446.
2. Steven Philip Kramer, ‘The End of French Europe’, in: *Foreign Affairs*, July/August 2006 – pp. 128-129.
3. *Ibid*, pp. 134-137.
4. Philip H. Gordon, ‘The French Position’, in: *The National Interest*, 64/2001 – pp. 57-66.

5. Bernhard Stahl, Henning Boekle, Jörg Nadoll and Anna Jóhannesdóttir, 'Understanding the Atlanticist-Europeanist Divide in the CFSP: Comparing Denmark, France, Germany and the Netherlands', in: *European Foreign Affairs Review*, 9/2004 – pp. 435-438.
6. Patrice Buffotot, 'La France, l'Europe et l'OTAN', in: *Regards sur l'actualité: la vie publique en Français*, 2006, nr. 321 – pp. 30-31.
7. Capabilities Improvement Chart I/2006.
8. Yves-Marie Laulan, 'La défense de la France à l'heure des choix: puissance mondiale où puissance régionale?', in: Pierre Pascalon (ed), *Quelle Défense pour la France?*, Institut Français des Relations Internationales/Dumod, Paris – p.96.
9. Bastion Irondelle, 'La France et son armée', in: *Regards sur l'actualité: la vie publique en Français*, 2006, nr. 321 – p. 8.
10. *The Military Balance 2005-2006*, The International Institute for Strategic Studies, London 2006 – pp. 61-68.
11. *SIPRI Yearbook 2006, Armaments, Disarmament and International Security*, Stockholm International Peace Research Institute, Oxford University Press, 2006 – pp. 579-580.
12. 'Chirac Reasserts French Nuclear Weapons Policy', in: *Disarmament Diplomacy*, Issue No. 82, Spring 2006 – <http://www.acronym.org.uk/textonly/dd/dd82/82chirac.htm>).
13. Jean-Dominique Merchet, 'Davantage de souplesse dans la dissuasion nucléaire', in: *Libération*, 9 February 2006.
14. *SIPRI Yearbook 2006, Armaments, Disarmament and International Security*, Stockholm International Peace Research Institute, Oxford University Press, 2006 – p.655.
15. Max Germanangue, 'Die gelähmte Nation. Welchen Platz nimmt Frankreich heute in der Welt ein?', in: *Internationale Politik*, August 2005 – pp. 70-76.
16. Geciteerd in Arian Treacher, *French Interventionism, Europe's last global player?* (Ashgate Publishing Limited, Aldershot, 2003) – p. 1.